

Nigar Vüqar qızı Kazımova
Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının magistrantı
nigarkazimova@inbox.ru

ŞAH İSMAYIL XƏTAİ YARADICILIĞINDA "DƏHNAMƏ"

Xülasə: "Dəhnamə" poeması ana dilində işlənən ilk orijinal əsər təsiri başlayır. Belə ki, əsərin orijinallığını biz ilk öncə, əsərin dilində və üslubunda görə bilərik. Bu kimi xüsusiyyətlər özünü qəhrəmanların timsalında göstərərək əsərin orijinal təqdimatına imkan vermiş olur. Müəllifin şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə etməsi əsəri daha maraqlı edərək oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. "Dəhnamə"də mifik fikirlərlə məhəbbətlə bağlı olan sufi görüşlər bir – birilə qarşılıqlı şəkildə verilmişdir. Əsərdə biz əfsanəvi-mifik, ilahi-sufi, real-dünyəvi məhəbbətin xüsusiyyətlərini aydın şəkildə görə bilərik.

Açar sözlər: Şah İsmayıl Xətai, baharın təsviri, Aşıq, Məşuq, müəllif, "Dəhnamə" mövzusu, allegorik obrazlar.

Nigar Vugar gizi Kazimova

"Dahnama" in Shah İsmail Khatai's creativity

Summary: "Dahname" poem is the first original work written in the mother tongue. Thus, we can see the originality of the work first of all in the language and style of the work. Such features show themselves in the image of the heroes and allow the original presentation of the work. The author's use of oral folk literature made the work more interesting and attracted the attention of the readers. In "Dahnama", Sufi meetings related to mythical ideas and love are presented one by one. In the work, we can clearly see the characteristics of legendary-mythical, divine-sufi, and real-worldly love.

Keywords: Shah İsmail Khatai, description of spring, Lover, Beloved, author, "Dahname" theme, allegorical images.

Нигяр Вугар кызы Казымова

«Дахнама» в творчестве Шах Исмаил Хатаи

Резюме: Поэма "Дахнаме" является первым оригинальным произведением, написанным на родном языке. Таким образом, своеобразие произведения мы можем видеть прежде всего в языке и стиле произведения. Такие черты проявляются в образе героев и

позволяют оригинальность подачи произведения. Использование автором устной народной литературы делает произведение более интересным и привлекает внимание читателей. В «Дахнаме» одно за другим представлены суфийские встречи, связанные с мифическими представлениями и любовью.

Ключевые слова: Шах Исмаил Хатаи, описание весны, Влюбленный, Возлюбленный, автор, тема «Дахнаме», аллегорические образы.

Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan tarixində böyük sərkərdə, dövlət xadimi kimi məşhur olmaqla yanaşı, eyni zamanda görkəmli bir şair kimi də şöhrət qazanmışdır. Xətainin yaradıcılığı Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının çiçəklənməsinə xüsusi yardım etmişdir. Klassik ədəbiyyatımızda Xətai qiymətli sənət nümunələri yaradan bir şəxsiyyət olmuşdur. Şairin yaradıcılığının böyük bir qismi bu gün də əlimizdədir. Həmin bədii irsə sənətkarın şeirlər "Divan"ı (heca vəznli şeirlər də bura aiddir), "Nəsihətnamə" və "Dəhnamə" poemaları, farsca bir neçə şeiri daxildir. Xətainin həm divanı, həm heca vəznli şeirləri, həm də hər iki poeması ana dilindədir.

Xətainin yaradıcılığında ən iri həcmli əsəri "Dəhnamə" poeması hesab olunur. Şair əsəri 1506-cı ildə məsnəvi formasında əruz vəzninin həzəc bəhrində qələmə almışdır. Poema o dövr üçün xarakterik olan məhəbbət mövzusunda. Məsnəvidə klassik ədəbi ənənələrlə yanaşı, xalq yaradıcılığından da istifadə edilməsi poemanı başqa "Dəhnamə" lərdən forma və məzmununa görə fərqləndirmişdir. Əsər epik-lirik poemadır. Poemanın vahid süjet xətti olsa da, buraya bir müəbbə və bir neçə qəzəl daxil edilmişdir. Buradakı müəbbə İmam Əlinin mədhinə həsr olunmuşdur.

Əsərdə qəhrəmanların daxili hiss həyəcanlarını aydın, ətraflı bildirmək üçün qəzəllərdən istifadə olunmuşdur. Poema tövhid, minacat, nət, İmam Əli və sonrakı imamların tərifləri ilə başlayır. Bundan sonra geniş həcmə malik olan "Bahariyyə" verilir. Məqsədli şəkildə verilən həmin bu bahariyyə ən gözəl peyzaj lövhələrindən biri hesab olunur. Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, əsər uzun müddət ixtisarla çap olunmuşdur. Belə ki poema yazın gelişi və çöhlərəkmə həyatını təsvir edən "Bahariyyə" fəslə ilə yox, "Tövhibi-həqq" başlığı ilə verilən beyltə başlayır:

**Ba ismi-ilahü fərdi-yəzdan,
Rəhmanü rəhimü heyyi-sübhan** [7, s. 235].

Əsərdə "Tövhibi-həqq" dən başqa, daha altı başlıq da ixtisar edilmişdir. "Zikri tələbi-rəhmət" (Bağışlanılmağını istəmək haqqında), "Dər nəti-rəsul", "Dər mənqəbəti-şahi-mərdan-əli" (Əlinin tərifli), "Müəbbə", "Fi zikri-əsməi-əimmə". "Müəllif bahariyyəni bilərəkdən, belə demək mümkünsə, süjetin "özülünə"

artırır. Əvvələ, hadisələr baharda baş verir. İkincisi, əsərdə əhvalatın sonrakı gedişatı sona qədər bütünlüklə bu bahariyyənin motivi üzərində köklənib. Yəni necə ki, baharın gözəlliyi geniş şəkildə təsvir və rəsm edilir, bu isə şən, nikbin bir ovqatdan xəbər verir, eləcə də poemanın ümumi ahəngi, süjetin axarı, xüsusilə də final həmin təmtərağa, optimist ruha müvafiqdir. Deməli, bahariyyə süjet, məzmun və ideya üçün motivləşdirici amil rolunu oynayır" [7, s.442].

Qış getdi, yenə bahar gəldi,

Gül bitdivü lələzar gəldi.

Quşlar qamusu fəğanə düşdü,

Eşq odu yenə bu canə düşdü [7, s. 245].

"Qış getdi, yenə bahar gəldi" misrası insanlarda bahar təəssüratı yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda insanın yadına "Gəl, gəl, a yaz günləri" misrasını salır. Bu birləşmə təkcə bahar sevinci ilə əlaqəli deyildir. Belə ki burada Azərbaycan dilinin leksik, qrammatik quruluşundakı uyğunluq və intonasiya da xüsusi rol oynayır. Müəllif quşların fəğanə düşməsinə dedikdən sonra, bərbəşə olaraq insan həyatı ilə bağlı bir söz araya ataraq, "Eşq odu yenə bu canə düşdü" deyir. Bununla da şair insan həyatı ilə təbiəti birlikdə, vəhdətdə götürdüyünü diqqətə çatdırır. Təbiətdə gül açanda, quşlar nəغمə oxuyanda insan ürəyində də sevgi duyğularının alovlandığını nəzərə çatdırır.

Əsərdə həqiqi eşqlə məcazi eşq bir-birinə bağlı formada verilmişdir. Poemada xalq nağılı və dastanlarının təsiri özünü göstərir. Əsərdə "buta verilmə"si də elə xalq ədəbiyyatından gəlmə bir xüsusiyyətdir. Müəllifin yaradıcılığında təhkiyənin yaranıb, formalaşması və inkişafında Buta verilməsi prosesi başlanğıc rolunu oynayır. Bundan başqa, əsərdə mifik-əfsanəvi motiv də vardır. Bu isə Məşuqə obrazı ilə bağlıdır. O, mənşə və mənsubiyyətə pəri olsa da, əsərdə müəllif onu elə təqdim edir ki, bu daha çox həqiqətdə mövcud olan hadisəyə çevrilir. Sufi-panteist məhəbbət əsərdə arxa plana keçmişdir. Daha doğrusu, mətnaltı qatda gizlənmişdir. Hətta qeyd etmək olar ki, əsərdə Məşuqənin pəri olması da nəzərə çarpmır. Əsər boyu Məşuqə adi, son dərəcə gözəl bir insan kimi təqdim edilir. O, bütün fəaliyyəti, işvə-nazı ilə mifik pəri yox, adi bəşər övladı kimi səciyyələnir.

"Dəhnamə"ni dastana yaxınlaşdıran cəhət təkcə onların quruluşu ilə bağlı olmamışdır. Belə ki, "Dəhnamə" də xalq yaradıcılığının bütövlükdə ruhu öz əksini tapmışdır. Nağılı və dastanlara xas olan imkanlardan müəllif məhərrətlə istifadə etmişdir.

Baği pəri derlər ol məkənə,

Bənzer dərcəti asimanə [7, s. 260].

Burada, xalq ədəbiyyatında işlək olan "Pərilər bağı" anlayışı Xətəinin "Dəhnamə"sində də öz əksini tapmışdır.

"Dəhnamə" on məktub deməkdir. Zəhiri cəhətdən əsər məktublardan ibarət olsa da, burada yalnız məktublar yox, həmən məktublarla əlaqəli olan hadisələr məzmununu təkcə məktublar yox, həmən məktublarla əlaqəli olan hadisələr daha çox diqqəti cəlb edir. Deməli, əsərin "Dəhnamə" adlandırılmasına baxmayaraq, burada yalnız iki məktub yazılıb göndərilmişdir. Bunların hər ikisi də göndərilirdi zamanlarda cırlılıb məhv edilmişdir.

Əsərdə onuncu – sonuncu məktubun yazılmasına dair işarələr verilərsə də, bu məktubun göndərilməsi ilə bağlı heç bir konkret məlumat yoxdur. Məktubların yazılmasına gətirib çıxaran hadisələr, onların yazılması zamanı qəhrəmanın keçirdiyi hisslər, məktubu göndərmək üçün qasid axtarılması, qasidə yalvarışlar, aşiqin keçirdiyi iztirablar, sonda sevgililərin qovuşması əsərin əsas süjet xəttini təşkil edir.

Əsərdəki əhvalatlar birinci şəxsin, yəni Aşiqin dilindən nəql olunur. Eşqə etinasız yanaşan, eşq dərindən tutulanları əbləh adlandıran bir şəxs bir gün bağda yatarkən yuxuda bir gözəl görür və ona aşiq olur. Allaha yalvarıb, ondan kömək diləyir. Hafifdən gələn səsə sevdidi qızın pəri və pərilər bağında olduğunu bilir. Pərilər başına gəldikdə, əvvəlcə bağban onu sərt bir şəkildə qarşılasa da, sonradan dərindən bildikdə hətta ona kömək belə edir. Aşiqə Səbə, Ah, Göz yaşı vasitəsilə məktublar göndərir. Məşuqə ilk əvvəllər sərt bir reaksiya versə də, sonradan Məşuqə ona vüsəl vəd edir. Aşiq çox əzab-əziyyətlər gördüyünə və sevgilisinə qovuşa bilmədiyinə görə əldən düşmüş, yorulmuşdur. Buna görə də o, bu sevgidən əl çəkmək istəyir. Təbii ki, bu fikir ağıla aiddir, qəlb isə ağıla tabe olmur. Aşiq yenə öz Məşuqəsinə gördükdə tövbəsini unudur, əvvəlkindən daha artıq şəkildə Məşuqənin vüsəlinə can atır. Əsərin sonunda Məşuqə yalnız Aşiqin sevgisinin doğruluğuna inandıqdan sonra ona könlünü verir və əsər xoşbəxt bir sonluqla yekunlaşır.

"Dəhnamə" poeməsindəki görüş səhnəsi – zərənin günəşə, hissənin bütövə qovuşması mənasında anlaşılmalı olan vəhdəti-vücudun təsviridir. Poemada bu hazırlıq on mərhələdən keçir ki, hər mərhələdə Aşiq öz Tanrısına bir qədər də yaxınlaşır. Poemanın sonunda görüş səhnəsindən sonra bir daha ayrılığın təsvir olunması - əbədi həyata işarədir. Yeni bir zərrə küllə qovuşursa da, digəri ondan ayrılır və bu proses sonsuz olaraq mənə təzahür forması sayılmalıdır" [2, s. 136].

"Aydındır ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, o sıradan Şah İsmayıl Xətəinin də yaradıcılığı həm dünyəvi, həm də irfani araşdırmalar üçün material verir. Bu səbəbdən "Dəhnamə" poeməsindəki qəhrəmanların da iki ipostasda alınaraq tədqiqatə cəlb edilməsi məqsəduyğun sayılır. Bunlardan birincisi, Azərbaycan klassik anadilli poeziyasının aparıcı istiqaməti olan dünyəvi ipostas, ikincisi isə bu poeziyada ikinci dərəcəli rol oynayan və daha

çox formal xarakter daşıyan, İran təsəvvüf ədəbiyyatı ənənəsinin təsirindən gələn irfani ipostasdır.

Qeyd edək ki, istər lirik, istərsə də epik qəhrəmanların sufi-mistik təqdiminə meylin zəifliyi, klassik Azərbaycan poeziyasının aparıcı xüsusiyyətlərindən biri olmuş və çağdaş dövrdə onun aktuallığını şərtləndirən əsas səbəblərdən biri kimi nəzərə çarpmaqdadır" [6, s. 419].

Əsərdə obrazların sayı çox deyildir. Belə ki, əsərin əsas qəhrəmanları konkret obrazlardır. Ancaq onları əhatə edən bir sıra obrazlar mücərrəd xarakter daşıyır. Əsərdəki obrazları iki yerə bölmək olar: birincisi, Aşiq, Məşuq, Aşiqin məktəb dostu; ikincisi isə alleqorik obrazlar – Səbə, Huş, Göz yaşı, Ah.

Əsərdə Aşiqin məktəb yoldaşı xüsusi rola malikdir. Bu surəti biz Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərindəki Zeyd obrazının yaranmasında böyük rolu olduğunu qeyd edə bilərik. Şübhəsiz ki əsərdə Aşiq və Məşuqun yeri daha ətraflı, genişdir. Hətta Aşiq əsərdə əhval-ruhiyyəsini, öz başına gələn hadisələri danışarkən təhkiyədən deyil də, məcazlardan, obrazlı dildən istifadə edərək bunu qəzəllərlə vermişdir. Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, müəllif əsərdə Aşiq obrazını tam formalaşmış şəkildə verməmişdir. Belə ki, əsər boyu bu obrazın inkişaf və kamilləşmə yolunda verilməsi şairin yaradıcılıq qabiliyyətindən irəli gələn bir xüsusiyyətdir.

Akademik Həmid Araslı məhz Aşiq obrazının kamil mərhələsini nəzərdə tutaraq, onu aşağıdakı kimi səciyyələndirmişdir: "Dəhnamə"də biz həqiqi eşq hissləri ilə çırpınan bir qəlbə döyüntüsünü, arzusuna qovuşmaq üçün hər şeyi qurban verməyə, hər bir çətinliyə sinə gərməyə hazır olan bir insanın təlaşını, ən qorxunc fəlakətlər qarşısında özünü itirməyib öz eşqinə, öz məsləkinə sədaqət olan bir aşiqin hicrandan qopan hıçqırıqlarını, həm də vüsəldən doğan sevincini dinləyir və duyuruq. Bu əsərdəki eşq o qədər təmiz, o qədər safdır ki, şair onun qarşısında diz çökür" [4, s. 304].

Poemada əsərin qəhrəmanının "Aşiq" adlandırılması təsadüfi olmamışdır. Belə ki, müəllif bahariyyədən sonra, "Aşiqin əhvalı" adlı bir bölmə verir. Adından göründüyü kimi, bu bölmə şərti xarakter daşıyır. Bahar fəslə zamanı dağı, çəməni gəzməyə çıxan bir gənc aşiq olmağı ağılının ucundan belə keçirmir. Buna səbəb isə ümumiyyətlə bu barədə təsəvvürünün olmaması ilə bağlıdır. Bu cür təsəvvür isə başqalarından öyrənilməli, məhz insanın özünün şəxsi təcrübəsi nəticəsində qazanılmalıdır.

*Gəh yürür idim çü ahu dağda,
Gəh axar idim çü cuy bağda.
Gəh könlüm ilə çəməndə xürrəm,
Gəh həmdəm ilən gəzəndə biğəm,
Məşuq ilə eşqi tanımazdim,
Heç kimə könül verim, deməzdim* [7, s. 248].

"Aşıqın əhvalı" adlanan bu bölmədə əsas qəhrəmanın əhvalını ifadə etməkdən ötrü bir növ "Gülmə qonşuna, gələr başına" atalar sözündən də istifadə etmək olar. "Dəhanmə" əsəri yüksək ideyaya malikdir. Əsərdə əsas fikir bundan ibarətdir ki, hər kəs öz istəyinə yalnız möhkəm iradə və səbr sayəsində çata bilər. Buna görə də əsərin qəhrəmanı güclü iradəsi sayəsində öz sevdinə qovuşa bilər. Qeyd edək ki, hər hansısa bir məqsədə çatmaq üçün səbr etmək lazım və cəld bir iş görmək lazım deyildir. Hətta biz əsərdə buna uyğun olaraq "Bəsleşən atlas olar tut yarpağından", "Səbr ilə şərab olar üzüm yarpağından" kimi atalar sözləri və həqiqi məhəbbətlə bağlı "Göz görər, könül sevr" kimi zərb-məsəllərə kifayət qədər rast gələ bilərik.

Şah İsmayılın dövründə səfəviyyənin qızğın olduğu vaxtlardan biri idi. Şiəlik daha çox islamiyyətlə müxalifətdə olan bir təriqət kimi meydana çıxmışdı. "Səfəviyyə" ilə yanaşı, hürufilik dirçəliş dövrünü keçirirdi. Hətta "Dəhname" əsərindəki məktublardan biri məhz hürufi səpkisində yazılmışdır. Klassik Şərq ədəbiyyatı tarixində bir sıra əsərlərə nəzirə-cavablar yazılırdı. Məsələn, Firdovsinin "Şahname"sindən sonra Şərq ədəbiyyatında bir neçə "Şahname" nəzmə çəkilmişdi. Bundan başqa Nizaminin "Xəmsə"si və onun ayrı-ayrı əsərlərinə də nəzirələr yazılmışdır.

Belə əsərlərdən biri də "Dəhname" olmuşdur. Şərq ədəbiyyatında 1306-cı ildə Marağalı Əhvədi bu mövzuda əsər yazmışdır. Ancaq bu əsərlər arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Belə ki, Marağalı Əhvədinin əsəri farsca, Xətəinin əsəri isə ana dilində yazılmışdır. Eyni zamanda, Xətəinin əsəri başqa "Dəhname"lərə nisbətən daha geniş, ətraflı olmuşdur. Başqa sözlə "düha köhnəni yeni etməyi bacarır" (V.Q.Belinski).

Qeyd etdiyimiz kimi, əsər Azərbaycan dilində qələmə alınan ilk poema hesab olunur. Ancaq prof. Qafar Kəndli belə bir məlumat vermişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk "Dəhname"ni Hümam Təbrizi yaratmışdır [4].

Burada Xətəinin nəyə görə "Leyli və Məcnun", "Yusif və Züleyxa", "Vamiq və Əzra", "Xosrov və Şirin", "Vərqa və Gülşə" kimi işlək mövzulara deyil, məhz "Dəhanmə"yə müraciət etməsinin səbəbini aydınlaşdırmalıyıq. Güman ki, şairin diqqətini mövzunun fərəhli sonluğu cəlb etmiş və bu onun yaradıcılıq üslubuna uyğun gəldiyi üçün bu mövzunu bəyənmişdir.

Şah İsmayıl Xətəinin irsinə yüksək qiymət bizim dövrümüzdə verilmişdir. Belə ki, şairin yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilir, həm güclü sərkərdə, həm də gözəl əsərlər müəllifi kimi xüsusi hörmət və ehtiram bəslənir. Onun əsərləri dəfələrlə nəşr edilmiş, şairə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli yer verilmişdir. Müəllifin yaradıcılığını tədqiq edənlərdən biri Salman Mümtaz olmuşdur. Onun 1923-cü ildə "Maarif və mədəniyyət" jurnalında şairin həyatından, qəzəllərindən və "Dəhname" əsərindən nümunələr verməsi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Həmid Araslı, Salman Mümtaz, Əzizağa Məmmədov, Azadə Rüstəmov və başqalarının "Dəhname" əsərinin tədqiqatı və təbliğatı sırasında xüsusi yerləri vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərlə Əlyar, Yusifli Xəlil. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). - Bakı: Ozan, 2008. - 696 s.
2. Sofiyeva Gülçin. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında epistolyar janrı və Xətai "Dəhname"si. - Bakı, 2000. - 137 s.
3. Araslı Həmid. Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığı // Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. - Bakı: Gənclik, 1988.
4. Kəndli Qafar. Görkəmli Azərbaycan şairi Hümam Təbrizin yeni divanının nəşri haqqında // Azərbaycan SSR EA xəbərləri, 1962, №7, s. 126.
5. Vəliyev Məhərrəm. Şah İsmayıl Xətəinin "Dəhname" poemasında əsas qəhrəmanın inkişaf dinamikası // Filologiya məsələləri, №3, 2014.
6. Şah İsmayıl Xətəyi. Əsərləri. - Bakı: Şərq-Qərb, 2005. - 384 s.
7. Babayev Yaqub. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Dərslük. - Bakı: Elm və təhsil, 2018. - 760 s.